

ПРИНЦИПИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ЗМІСТ ТА ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

THE PRINCIPLES OF A LEGAL RESPONSIBILITY: CONTENTS AND THE BASIC CRITERIA OF CLASSIFICATION

Подковенко Т.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету*

Тернопільського національного економічного університету

Павелко Л.В.,

студентка V курсу юридичного факультету

Тернопільського національного економічного університету

У статті досліджено питання розуміння сутності принципів юридичної відповідальності, аналізуються їх особливості, звернено увагу на основні принципи юридичної відповідальності. Розглянуто основні критерії щодо класифікації принципів юридичної відповідальності. Охарактеризовано основні принципи юридичної відповідальності та відображено їх взаємозв'язок.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, принципи права, принципи юридичної відповідальності, класифікація принципів юридичної відповідальності.

В статье исследован вопрос понимания сущности принципов юридической ответственности, анализируются их особенности, обращено внимание на основные принципы юридической ответственности. Рассмотрены основные критерии относительно классификации принципов юридической ответственности. Охарактеризованы основные принципы юридической ответственности и отобразена их взаимосвязь.

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, принципы права, принципы юридической ответственности, классификация принципов юридической ответственности.

In the article the question of the essence of the principles of the legal liability is investigated, their peculiarities are analyzed. Also attention to the basic principles of the legal liability is paid. The principal criteria of classification of the principles of the legal responsibility are considered. The basic principles of the legal responsibility are characterized, and their correlation is represented.

Key words: responsibility, legal responsibility, principles of the law, principles of the legal responsibility, classification of the principles of the legal responsibility.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день питання принципів юридичної відповідальності, їх класифікації та взаємодії є доволі дискусійним в юридичній науці. У сучасних умовах демократичних перетворень та активних процесів реформування національної правової системи як ніколи гостро постає проблема реформування інституту юридичної відповідальності шляхом удосконалення цілісної системи засобів та принципів її реалізації. Принципи юридичної відповідальності, являючись одним із основних її структурних елементів, розкривають стійкі внутрішні закономірності існування та розвитку юридичної відповідальності, виявляють її природу та сутність.

Дослідження принципів юридичної відповідальності як самостійних об'єктів, що знаходяться в стані взаємодії та взаємовпливу, надасть змогу встановити закономірності функціонування юридичної відповідальності як сталого явища. Крім цього, вивчення принципів юридичної відповідальності надасть змогу правильно застосовувати охоронні норми та вирішувати справи за наявності прогалин у праві.

Актуальність вивчення принципів юридичної відповідальності зумовлена перш за все тим, що в числі найбільш значимих завдань, які стоять перед сучасним українським суспільством, називають становлення правової демократичної держави, в якій повною мірою будуть забезпечені права й свободи людини, і, крім того, ефективно здійснюватиметься боротьба із злочинністю, забезпечуватиметься законність і правопорядок. Досягнення балансу вказаних цілей у сфері реалізації відповідальності за правопорушення можливо за умови, якщо діяльність компетентних суб'єктів будуватиметься в точній відповідності з принципами юридичної відповідальності. Також пізнання принципів юридичної відповідальності та їх відтворення в практичній юридичній діяльності сприятиме зміцненню законності, правопорядку, гармонізації здійс-

нення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків усіма суб'єктами правових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розуміння принципів юридичної відповідальності, їх особливостей та класифікації, досліджувалася в працях таких учених, як: І. Аземші, А. Алієва, С. Алексєєва, А. Бобильова, О. Болсунової, О. Вітченка, В. Гоймана, В. Горшенюва, Ю. Гревцова, Л. Завадської, М. Задніпріани, В. Казимирчука, В. Кудрявцева, Ю.Кривицького, С. Лисенкова, Н. Оніщенко, А. Полякова, П. Рабіновича, Ю. Решетова, О. Скакун, Ю. Шемшученка, та багатьох інших. Значна кількість наукових досліджень свідчить про актуальність даної проблеми та її практичну спрямованість. Але разом з цим, питання природи, змісту, класифікації та значення принципів юридичної відповідальності залишаються важливими та недостатньо вивченими науковими проблемами, оскільки проблема принципів в більшості випадків досліджувалася суміжно, як елемент інших наукових проблем – поняття відповідальності, її змісту, підстав притягнення до юридичної відповідальності.

Метою даної статті є з'ясування теоретичних основ розуміння сутності принципів юридичної відповідальності, розкриття їх особливостей та аналіз різних підходів щодо їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Юридична відповідальність обґрунтовано вважається одним з найбільш значимих інструментів у розбудові правової держави. Закономірно, що висока значущість цього інституту викликає дискусії серед науковців. Тому найбільш ефективне й цілеспрямоване здійснення юридичної відповідальності можливе лише в умовах дотримання основоположних правових принципів, якими повинні керуватися державні органи при здійсненні правосуддя, а також у правотворчій та правозастосовній діяльності.

При реалізації принципів права в практичній діяльності, проте виникають деякі проблеми, пов'язані з їх розумінням і тлумаченням. Крім того, мають місце численні випадки порушення принципів юридичної відповідальності як правотворцями, так і правозастосовними органами. Враховуючи, що ні правотворчість, ні інтерпретація, ні реалізація, ні систематизація нормативно-правових актів у сфері юридичної відповідальності неможлива без їх грамотного теоретичного обґрунтування, проблема принципів юридичної відповідальності набуває особливої актуальності.

У юридичній науці традиційно вивчається зміст принципів інституту юридичної відповідальності, досліджуються окремі принципи. Проте саме по собі пізнання природи принципів не дає відповідей на багато спірних питань, які стосуються їх тлумачення й застосування в практичній діяльності. У прагненні вирішити ці та інші проблеми акцент слід робити не стільки на природу принципів та їх кількість, скільки на їхню взаємодію та практичне застосування.

Структурно-функціональний аналіз принципів юридичної відповідальності дає можливість розкрити проблеми їх реального втілення в життя, показати принципи не лише в статичній, але й в динамічній, у контексті юридичної діяльності, суспільних стосунків. Виявлення численних типів зв'язків і відношень як між принципами, так і в рамках окремо взятого принципу, сприяє поглибленню наших знань про принципи юридичної відповідальності, вирішенню низки спірних запитань і зрештою дозволяє добитися стабільності та ефективності в сфері юридичної відповідальності.

Вдосконалення юридичної практики в сфері реалізації відповідальності за правопорушення, зміцнення законності й правопорядку в суспільстві багато в чому залежать також від знання функціональної ролі принципів юридичної відповідальності та їх практичної застосовності.

Варто зазначити, що в науковій літературі сформувався неоднозначне розуміння принципів юридичної відповідальності, що обумовлено рядом факторів: по-перше, принцип – категорія об'єктивно-суб'єктивна, її визначення в більшості випадків залежить від правосвідомості, спрямованості дослідження; по-друге, дане визначення формувалося протягом тривалого періоду часу, його зміст змінювався в залежності від тих змін, що відбувалися в суспільстві та науковому світогляді; по-третє, різні напрями в розумінні самої категорії «юридична відповідальність» обумовлює різне розуміння її принципів, неоднозначну їх класифікацію та систему.

В юридичній науці на сьогодні напрацьовано багато підходів щодо визначення принципів юридичної відповідальності та їх класифікації. Це обумовлено складністю такого фундаментального правового явища, як юридична відповідальність, без якого неможливо взагалі уявити собі існування права як нормативної системи. Сучасне розуміння змісту принципів юридичної відповідальності певною мірою обумовлене ступенем їх доктринального дослідження.

О. Скакун визначає принципи юридичної відповідальності як незаперечні вихідні вимоги, що ставляться до правопорушників і дозволяють забезпечувати правопорядок у суспільстві. Вони є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні ustalені закономірні зв'язки [1, с. 432]. У даному випадку науковець прагне акцентувати увагу не тільки на системності права і, відповідно, його принципів, а й на їх функціональній спрямованості, практичній значимості в регулюванні суспільних відносин.

Можна погодитися також з думкою А. Алієва, який у своєму дослідженні зазначає, що всі принципи юридичної відповідальності є не звичайною сукупністю принципів, а складною взаємозалежною системою принципів, еле-

менти якої перебувають у постійній взаємодії між собою й мають безліч точок дотику з принципами права [2, с. 19].

Аналізуючи наявні в юридичній науці різні підходи, щодо визначення понять принципів юридичної відповідальності, ми зауважили, що більшість вчених-правників під принципами юридичної відповідальності розуміють відправні ідеї, закріплені в діючому законодавстві, що характеризують сутність і зміст юридичної відповідальності та визначають її законодавчий розвиток і практику застосування.

Вважаємо, що дане визначення є вдалим, оскільки в ньому підкреслено необхідність закріплення принципів юридичної відповідальності в системі правових норм, виокремлено ті закономірності, що властиві принципам, які надають можливість більш глибоко розкрити сутність юридичної відповідальності та її взаємозв'язок із суміжними категоріями. Крім цього, на нашу думку, при визначенні поняття «принципи юридичної відповідальності» потрібно також робити наголос на тому, що вони мають формальний вираз та є загальнообов'язковими. Принципи юридичної відповідальності складають цілісну систему, що в підсумку забезпечує функціональність цього інституту. У принципах юридичної відповідальності повинні відбиватися найбільш фундаментальні, закономірні та стійкі зв'язки, на яких базується юридична відповідальність.

О. Болсунова акцентує увагу на тому, що сутність принципів юридичної відповідальності визначається в декількох аспектах, а саме: як вихідні засади та ідеї функціонування й реалізації юридичної відповідальності (функціональний аспект принципів юридичної відповідальності); як умови притягнення правопорушників до юридичної відповідальності (принциповий аспект принципів юридичної відповідальності); як критерії розвитку та вдосконалення інституту юридичної відповідальності (перспективний аспект юридичної відповідальності); як основні засади, що мають прямий характер дії, та застосовуються з метою недопущення порушення законності та справедливості в процесі притягнення осіб до юридичної відповідальності (ціннісний аспект юридичної відповідальності) [3, с. 50].

Деякі науковці стверджують, що принципи юридичної відповідальності за своєю суттю дублюють загалом принципи права. Стосовно даної позиції вважаємо, що безперечно принципи юридичної відповідальності завжди пов'язані із загальними принципами права. Оскільки юридична відповідальність – це інститут загальної системи права, вона не може розглядатися як щось окреме, чужорідне в загально-правових принципах права. Але попри це для принципів юридичної відповідальності характерні відмінні риси, які в концентрованому вигляді відображають специфіку цього правового інституту.

Принципи юридичної відповідальності необхідно розглядати як систему. Тобто вони взаємодіють між собою, кожен принцип, що входить у систему, повинен тлумачитися й здійснюватися з урахуванням інших основоположних ідей. Але, як зазначає О. Митичев: «Через свої особливості принципи юридичної відповідальності взаємодіють не зі всіма принципами права, а лише з тими, які для неї виявляються характерними: наприклад, принципи законності, справедливості, гуманізму. До прикладу, принцип презумпції невинуватості, є концептуальним принципом кримінального права, але не може вважатися основоположним для цивільно-правової або податкової відповідальності» [4, с. 24].

Слід також відзначити, що особливість принципів юридичної відповідальності виявляється й в одночасній їх дії при застосуванні норм юридичної відповідальності. Природно, що дотримання принципу законності в конкретній ситуації про застосування яких-небудь санкцій, не розглядається судовими органами без застосування норм, що втілюють принципи справедливості й гуманізму через свої галузеві принципи. Недотримання державними орга-

нами хоч би одного з принципів веде до судової помилки або до свавілля. З цього випливає суспільна значущість принципів юридичної відповідальності, застосування яких має важливе практичне значення.

Як відомо, одним з найважливіших питань, що визначають значення принципів юридичної відповідальності, є питання про класифікацію принципів юридичної відповідальності, які в юридичній науці розмежовуються за різними критеріями. Зокрема, вони розподіляються як за функціональними критеріями, так і за джерелом їх закріплення.

У загальній теорії права принципи зазвичай поділяються на загальні, міжгалузеві, галузеві та принципи окремих правових інститутів. У системі принципів юридичної відповідальності інколи виділяють також основні та неосновні принципи.

М. Задніпряна вказує, що основні принципи виконують значну роль у діяльності зі встановлення норм юридичної відповідальності, реалізації заходів відповідальності. Їх порушення суб'єктами практики реалізації заходів відповідальності, так само як і інших різновидів юридичної практики, зазвичай означає безперспективність останньої та неможливість досягнення цілей правової відповідальності [5, с. 22].

Також вартує уваги думка О. Митичева, який стверджує, що поняття «неосновний принцип» суперечить генезису самого терміну «принцип», і взагалі буквальне словосполучення «неосновна основа» або «неосновний початок» дискредитує саме поняття принципу [4, с. 25].

У більшості до основних принципів юридичної відповідальності науковці відносять: законність, обґрунтованість, невідворотність юридичної відповідальності, справедливість, гуманізм, своєчасність.

На наш погляд, такий поділ не завжди відображає не лише особливості юридичної відповідальності як правового інституту, але й зв'язок юридичної відповідальності з системою права в цілому. Тому вважаємо, що доцільнішою градацією принципів юридичної відповідальності є їх поділ на основні (базові) і спеціальні (інституціональні).

Потрібно зауважити, що принципи діють не відокремлено, ізольовано один від одного, а комплексно, вони тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені. Власне по-іншому й не може бути, оскільки застосування конкретної норми, що встановлює юридичну відповідальність (кримінального, адміністративного, податкового або іншого права), вимагає також і втілення ідей законності, справедливості, гуманізму, а також інших основ, які відображаються у відповідних принципах юридичної відповідальності.

Базові (основні) принципи – це принципи, які пронизують не лише весь інститут юридичної відповідальності, але й всю систему права. Це закономірно, оскільки юридична відповідальність є нерозривною частиною системи нашого права.

Більшість науковців стверджують, що в нормах законодавства простежується ідея трьох основних принципів юридичної відповідальності – законності, справедливості, гуманізму. З такою позицією можна погодитися, оскільки аналізуючи зміст даних принципів напрошується висновок, що ці три основоположні принципи юридичної відповідальності (а по суті, вони є триєдиним принципом) складають основу всього існування й розвитку спеціальних принципів юридичної відповідальності, що враховують специфіку даного інституту права.

Для того, щоб зрозуміти специфіку класифікації принципів юридичної відповідальності, потрібно пізнати їх сутність та значення. Для прикладу наведемо декілька основних принципів юридичної відповідальності, щоб простежити їхній зв'язок зі спеціальними принципами та з'ясувати розмежування між ними.

Всеосяжний принцип законності реалізується в інституті юридичної відповідальності як точне й неухильне

виконання вимог закону всіма фізичними й юридичними особами при реалізації норм кримінальної, цивільної, адміністративної, матеріальної, дисциплінарної та інших видів відповідальності через ряд спеціальних принципів і засад, які характерні лише для інституту юридичної відповідальності.

Т. Грек визначає, що безпосередніми виразниками ідеї законності в юридичній відповідальності є наступні інституційні принципи:

- принцип настання відповідальності лише за неправомірні дії;
- принцип застосування відповідальності на засадах суворості відповідності до визначеного законом порядку;
- принцип відповідності міри покарання вчиненому протиправному діянню [6, с. 43-44].

Ці принципи, по суті, складають зміст принципу законності юридичної відповідальності, який неухильно повинен дотримуватися за допомогою дії вище перелічених принципів. Будь-яке відхилення хоч би від одного вказаного принципу веде до свавілля.

Аналізуючи принцип справедливості, можна виокремити, що він практично втілюється через декілька спеціальних принципів: принцип рівності перед законом, принцип індивідуалізації покарання та принцип презумпції невинуватості.

Вважаємо, що принцип справедливості має важливе значення в тих випадках, коли суб'єкт права знаходиться в нерівному становищі з державними органами, саме тоді даний принцип має пряму й безпосередню дію (наприклад, у кримінальному або адміністративному праві). У цивільному ж праві даний принцип діє опосередковано, оскільки притягнення до юридичної відповідальності відбувається між рівноправними суб'єктами й не залежить від волі держави, а лише від волі суб'єктів у силу специфіки цивільних правовідносин.

Принцип гуманізму закріплений конституційно та конкретизований галузевими нормативно-правовими актами, також він передбачає визнання людини вищою соціальною цінністю. Це один із принципів, який відноситься до моральної складової суспільства. Досліджуючи принцип гуманізму варто зазначити, що реалізація даного принципу проходить через наступні інституційні принципи юридичної відповідальності: принцип виключення із заходів відповідальності способів покарання, що принижують людську гідність; принцип надання суб'єктові правопорушення права на захист; принцип обмеження вживання максимальних заходів відповідальності й можливості звільнення від відповідальності; принцип звільнення від свідчень проти себе та близьких родичів.

О. Рагузіна підкреслює, що гуманізм юридичної відповідальності – це система нормативно закріплених морально-правових вимог, що відображають визнання людини вищою соціальною цінністю, а також тих, що охороняють інтереси суспільства, права, свободи, честь та гідність людини й громадянина в юридично значимих обставинах [7, с. 69].

Ще одним важливим принципом юридичної відповідальності є принцип невідворотності юридичної відповідальності. Т. Тарахонич вказує, що принцип невідворотності юридичної відповідальності передбачає, що будь-яка особа незалежно від її матеріального становища та соціального статусу повинна нести відповідальність за скоєне правопорушення. З даним принципом пов'язаний принцип застосування презумпції невинуватості, який передбачає, що особа вважається невинуватою до тих пір, доки її вина не буде доведена в судовому порядку та встановлена тим, що вступив у законну дію, вироком суду. Презумпція невинуватості поширюється також на сферу адміністративних та дисциплінарних проступків, обов'язок виявлення яких покладено на відповідні органи держави та посадові особи [8, с. 285].

О. Болсунова вважає, що потрібно удосконалити класифікацію принципів юридичної відповідальності завдяки використанню таких критеріїв як функціональне призначення юридичної відповідальності (принцип регулювання та охорони прав і законних інтересів суб'єктів права; принцип стабілізації суспільного розвитку; принцип формування та розвитку правової свідомості та правової культури); сутність юридичної відповідальності (принципи законності, публічності, гуманності, невідворотності, винності, справедливості, індивідуальності, обґрунтованості, змагальності, забезпечення права на захист, своєчасності); рівень значущості або широта впливу (загальні, спеціальні, галузеві); у залежності від порядку формалізації (правові, догматичні (наукові)) [9, с. 5].

Крім того в юридичній науці виділяють також поділ принципів на загально-соціальні та спеціально-юридичні. Хоча загалом, незважаючи на критерії класифікації, вся система принципів юридичної відповідальності спрямована на досягнення загального результату, адже кожному із принципів відводиться особлива роль у забезпеченні законності та правопорядку в суспільстві.

Висновки. Досліджуючи сутність принципів юридичної відповідальності та критерії їхньої класифікації, хочемо зазначити, що принципи юридичної відповідальності необхідно характеризувати, враховуючи різноманітні методологічні підходи, що надасть можливість поглибити їх зміст, відкрити нові важелі для упорядкування суспільного життя. На сьогодні, коли кількість правопорушень постійно зростає, виникає необхідність у розробленні нових підходів щодо визначення принципів юридичної відповідальності та їхньої класифікації для того, щоб вони були максимально дієвими на практиці.

Однозначно, що наведена нами класифікація не є вичерпною й безперечною. Дана проблема потребує глибшого вивчення й дослідження, оскільки наявність дієвих принципів юридичної відповідальності не лише свідчить про розвиток правової держави, але й дозволяє забезпечити дотримання прав і свобод громадян. Також вважаємо, що в цілях дієвого застосування принципів юридичної відповідальності в практичній діяльності, потрібне не лише їхнє комплексне закріплення у відповідних нормативних актах складових їх імперативів, але й створення ефективної системи санкцій за порушення останніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник / Пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
2. Алиев А.У. Принципы юридической ответственности и проблемы их реализации : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве / А.У. Алиев. – Махачкала, 2005. – 25 с.
3. Болсунова О.М. Сутнісні засади принципів юридичної відповідальності / О.М. Болсунова // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 48-52.
4. Митичев О.П. К вопросу о понятии и классификации принципов юридической ответственности / О.П. Митичев // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – № 17(308). – С. 23-28.
5. Задніпряна М.Ю. Сучасні аспекти та критерії поділу принципів юридичної відповідальності / М.Ю. Задніпряна // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 20-23.
6. Грек Т.Б. Правова природа юридичної відповідальності : поняття, принципи та види / Т.Б. Грек // Адвокат. – 2010. – № 10(121). – С. 41-45.
7. Рагузина О.В. Гуманизм и справедливость юридической ответственности в публичном и частном праве : дисс. канд. юрид. наук / О.В. Рагузина. – Саратов, 2001. – 193 с.
8. Тарахонич Т.І. Принципи юридичної відповідальності в системі принципів права / Т.І. Тарахонич // Альманах права. Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці. – Випуск 4. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – С. 284-287.
9. Болсунова О.М. Принципи та правові процедури юридичної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень / О.М. Болсунова. – К., 2012. – 20 с.